JAMES C. KENNEDY

Aan het werk

2021 Prometheus Amsterdam

Woord van dank

Arbeidsethos is moeilijk te definiëren en historisch onderzoek naar de veranderende Nederlandse houding ten aanzien van werk is nog vrijwel onontgonnen terrein. Dit essay is dus een verkenning van dit thema.

In de maanden dat ik dit essay schreef heb ik gesprekken gevoerd met een handjevol mensen over hun eigen impressies. Dit waren stuk voor stuk stimulerende gesprekken die mij verder hebben geholpen in het denken over dit thema. Ik ben Irene Asscher dankbaar voor haar historische perspectief op de individualisering van het arbeidsrecht en de vergaande gevolgen. Van Peter Blok leerde ik veel over de opkomst van Human Resources in Nederland en veranderende arbeidsverhoudingen. Jan-Paul Buijk gaf mij inzichten in de worstelingen van werkzoekenden op de huidige arbeidsmarkt. Zwager Anjo Doornbos informeerde mij als jurist over de conflicten die zich voordoen tussen werkgevers en werknemers. Stine Jensens eigen onderzoek naar arbeid en haar Deense kijk op het Nederlandse arbeidsethos scherpten mijn eigen bevindingen aan. Door Janneke Plantenga heb ik de opkomst van deeltijdarbeid en flexcontracten in hun context beter kunnen duiden. En door Alexander Rinnooy Kan heb ik meer inzicht gekregen in de beleidswijzigingen sinds de jaren tachtig. Ik ben hen allen erg dankbaar.

Ik wil ook de meelezers danken voor hun hulp: Peter van Dam, Bram Mellink, Alies Pegtel, mijn assistente Amanda de Lannoy, en mijn vrouw Simone, die mijn Nederlands corrigeerde. Zij hebben niet alleen stilistische verbeteringen doorgevoerd, maar ook inhoudelijk bijgedragen, waarvoor ik ze zeer erkentelijk ben.

1 *Het Nederlandse arbeidsethos*

'Je moet deze zomer echt op vakantie gaan.' Zo luidde het eerste advies dat ik kreeg op mijn werk nadat ik naar Nederland was verhuisd. Het was juni 2003 en ik was net in Amsterdam begonnen als hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Ik stond in de startblokken om de hele zomer door te werken. Hoezo zomervakantie? Ik was toch net geland? Maar een collega vond dat geen goed idee en was oprecht bezorgd dat ik binnen de kortste keren een burn-out zou krijgen. Een vakantie overslaan was niet gezond en zo hoorde het in Nederland ook niet.

Nederlanders geven mij zelden raad. Zelfs als ik hen om een advies vraag, zeggen ze meestal dat ik het vooral zelf moet weten. Tenzij het over het nemen van pauzemomenten gaat. Dan hoor ik al snel dat ik het rustig aan moet doen en van de vakantie moet genieten, terwijl ik zelf het gevoel heb dat ik nog harder aan de slag moet.

Ik was als hardwerkende Amerikaan terechtgekomen in een land met een minimum aan wettelijke vakantiedagen, verplicht vakantiegeld bij je salaris en stille vakantieperioden waar helemaal geen werk leek te worden gedaan. Nutteloze middeleeuwse feestdagen als Hemelvaart (moest daarvoor de bieb echt dicht?) bepaalden mijn agenda. Ik moest leren samenwerken met mensen die niet fulltime, maar alleen bepaalde dagdelen werkten – vaak omdat ze dat zelf prettig vonden. Ook waren ze meestal niet bereikbaar na 17 uur of in het weekend. En ze hielden hun vakantie- en verloftijden nauwkeurig bij. Toen begreep ik waarom Nederlanders de minste uren werken van alle Europeanen.

In mijn jeugd bezocht ik Nederland, het land van mijn moeder, geregeld. In de jaren tachtig, begin jaren negentig heb ik er zelfs kort (zwart) gewerkt: in de paprikakassen, op

kantoor en bij een reisbureautje. Hoewel ik toen zelf op vakantie was, zag ik al grote verschillen tussen Nederland en mijn thuisland. Ik trof enkele leeftijdsgenoten die – tot mijn schrik – geen enkele aandrang voelden om vakantiewerk te doen. Sommigen wilden alleen geld verdienen om verre landen te kunnen bezoeken. In 1983, op het dieptepunt van de Koude Oorlog, reisde ik af naar Finsterwolde om voor mijn studie enkele gemeenteraadsleden te interviewen over de Communistische Partij Nederland (CPN); het was de enige gemeente met een communistische meerderheid in de raad. Eén van hen was al vele jaren werkloos en klaagde over het failliet van het kapitalisme omdat hij rond moest rijden in een zes jaar oude auto. Komend uit een land waar veel hardwerkende mensen in rammelbakken reden, kon ik maar moeilijk mededogen met hem voelen. Keihard werken en je eigen centen verdienen was blijkbaar niet nodig in Nederland om een redelijk bestaan te leiden. Soms hadden Nederlanders het over hun 'calvinistische' aard omdat ze hard werkten, maar zo leek het mij niet.

Ik kwam uit een Nederlands migrantendorp in het Midden-Westen van Amerika, dat pioniers met bloed, zweet en tranen getransformeerd hadden tot een welvarende streek, rijker en netter dan de omliggende dorpen, gegrond op godsvrucht en arbeidslust. Op mijn christelijke Liberal Arts College in de plaats Holland, Michigan, werd keihard gewerkt en docenten probeerden elkaar de loef af te steken als het ging om toewijding aan studenten. We gingen niet alleen naar hun sportwedstrijden en theatervoorstellingen, maar nodigden hen ook thuis uit voor etentjes. Daarnaast werkten we natuurlijk hard aan onze eigen publicaties en congressen. Mijn collega's en ik wilden ook genoeg tijd besteden aan onze eigen gezinnen, dus onze nachten waren kort.

Bij mijn verhuizing naar Nederland in 2003 ging ik ervan uit dat mijn arbeidsethos groter was dan dat van mijn collega's. In de praktijk merkte ik snel op dat velen van hen net zo hard werkten als ik. Het was dus met enige ironie dat ik mijn

promovendi aanmoedigde met het negentiende-eeuwse gezang: 'Work, for the Night is Coming'. Verschenen in de liedbundel van Johannes de Heer (1905) lijkt het een typische 'calvinistische' oproep:

Werk, want de nacht zal komen
Werk van den morgen aan
Laat niet in wufte dromen
't Ochtenduur vergaan
Tijd weet van slaap noch rusten
Zie 't zonlicht op zijn baan
En laat u niets gelusten
Voor 't werk 's afgedaan.[1]

Dit advies werd schertsend gegeven en ontvangen en groeide onder collega's uit tot een 'inside joke'. Maar was het echt een grap, of bedoelde ik het toch serieus? Was er een Nederlands arbeidsethos, en verschilde dat wezenlijk van het mijne?

Ondertussen ben ik na achttien jaar in Nederland wel Nederlandser geworden. Ik ben echt van vakanties gaan houden. En ik heb ook leren inzien dat er slechte kanten zitten aan het Amerikaanse arbeidsethos. Het vervult me met weerzin dat Bill Gates de nummerborden van zijn werknemers uit het hoofd leerde om erachter te komen wie 's avonds en in het weekend werkte en dat Elon Musk voorstander is van een 80- tot 100-urige werkweek om de wereld te kunnen veranderen. Amerikanen werkten volgens Gallup in 2014 gemiddeld 47 uur per week.[2] In Nederland bestond de gemiddelde werkweek in 2019 uit 31 uur. Dat komt vooral omdat zo veel Nederlandse vrouwen in deeltijd werken. Slechts weinig Nederlanders – man of vrouw – werken meer dan 41 uur per week.[3] De cijfers zijn soms moeilijk te vergelijken, maar uit een studie van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) bleek dat Amerikanen bijna 1800 uur per jaar werken en Nederlanders iets meer dan 1400 uur per jaar.[4] Dat scheelt per jaar een volle werkdag per week.

Op zich hoeft er niets mis te zijn met werken in een Amerikaans bedrijf, waar zowel de werkdruk als de lonen hoger zijn.[5] Maar het komt de productiviteit niet ten goede. Daarnaast verdienen Amerikanen in reële termen minder dan hun voorgangers uit de jaren zeventig, terwijl ze vijf weken per jaar meer werken. En dat doen ze allemaal zonder een door de overheid verplichte vakantieregeling of ziekteverlof.[6] Ook de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) heeft recentelijk benadrukt dat een lange arbeidsweek erg ongezond is.[7]

Amerikanen lijken een haat-liefdeverhouding te hebben met arbeid. Aan de ene kant vinden ze dat hard werken bij Amerika hoort, en is het een van hun grootste zorgen dat het sterke arbeidsethos aan het afnemen is.[8] Tegelijkertijd is het in Amerika ook meer geaccepteerd dat je je vervreemd kunt voelen van je werk. Rick Springsteen en Dolly Parton zingen erover, en de *country song* 'Take this job and shove it' van Johnny Paycheck voerde in 1977 de hitlijsten aan. De zanger klaagt dat zijn vrouw hem verlaten heeft waardoor zijn zin in zijn werk hem is ontnomen, dat hij toch niets verdient, dat zijn bazen onuitstaanbaar zijn en dat hij hen dat op een dag betaald zal zetten. Hoewel het een lied uit de jaren zeventig is, blijven de thema's rondom arbeid ook tegenwoordig herkenbaar in de Amerikaanse samenleving: gebroken gezinnen, lage lonen, autoritaire verhoudingen, opgekropte frustraties en de implicatie van geweld.

Aan de andere kant moeten we de verschillen tussen Nederland en Amerika ook niet overdrijven. De VS en West-Europa hebben dezelfde processen doorlopen waarin de enorme stijging van productiviteit en welvaart niet echt heeft geleid tot de sterke relativering van werk waarop velen hadden gewacht en gehoopt. Hoewel betaalde arbeid de laatste decennia in Nederland aan betekenis heeft ingeboet, blijft werk een identiteitsbepalend onderdeel van je persoonlijkheid en wordt het vaak gemist door diegenen die het niet hebben.

Bovendien is je beleving van werk sterk afhankelijk van

de aard ervan. Herbert Applebaum concludeerde in zijn studie naar het arbeidsethos in Amerika dat er geen sprake is van een 'Amerikaans arbeidsethos' omdat de ervaringen zo breed uiteenlopen.[9] Dat geldt natuurlijk ook voor Nederland. Niet elke vorm van arbeid is inspirerend, niet iedereen wil lange uren werken en de arbeidszin verschilt vaak van persoon tot persoon.

Toch vind ik dat de recente Nederlandse geschiedenis een fascinerende inkijk biedt in de verschuivende betekenis van werk. Uiteraard maakt het vergroten of behouden van de werkgelegenheid in Nederland altijd deel uit van de discussie over werk, maar Nederlanders maken zich ook erg druk over de vraag wat verstaan kan worden onder 'werk' en hoe dit zich zou moeten verhouden tot activiteiten waar geen betaling tegenover staat. Die discussies raakten – en raken – niet alleen aan de vraag wat een goede samenleving zou moeten zijn, maar in toenemende mate ook aan de vraag wat een zinvol of gelukkig bestaan behelst.

Het Nederland van de laatste 75 jaar is juist een interessant land omdat de discussie over de plaats van werk telkens weer is verschoven. Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog groeide de waardering voor de sociale zekerheid en vanaf de jaren zestig voor vrije tijd, zelfontplooiing en interne motivatie. Deze gewijzigde opvattingen over de waarde van werk – die niet altijd even consistent waren – hebben ook geleid tot wetswijzigingen en gedragsveranderingen. De ervaring leert dat er perioden zijn van zowel hoge werkloosheid als krappe arbeidsmarkt en de verschuivingen in de markt hebben geleid tot belangrijke debatten. Normatieve vragen die in deze debatten aan de orde kwamen gingen over wie wel en niet zou moeten werken en hoe Nederland zich zou moeten positioneren ten opzichte van de koloniën, nieuwkomers of Zuid-Europese landen tijdens de Eurocrisis.

Het arbeidsethos heeft zich niet in elk land op dezelfde manier ontwikkeld. Het kan zijn dat Denen met hun nadruk op 'arbeidsvreugde' (nog) relaxter zijn over hun werk dan Nederlanders.[10] Wat in deze vergelijking wel bijzonder is

aan Nederland is de plaats van vrouwen op de arbeidsmarkt. Toch kan het Nederlandse verhaal vergeleken worden met de ontwikkelingen in andere verzorgingsstaten.

Ondertussen heb ik wel begrepen dat ik het mis had: Nederland is geen luilekkerland. Hoewel Nederlanders hun werk minder centraal stellen dan anderen, nemen ze hun werk wel zeer serieus – misschien te serieus, zoals in de laatste paar hoofdstukken zal blijken. Ze hebben behoorlijk geworsteld met het begrip en wat 'werk' zou moeten betekenen voor hun leven. Dit essay is een poging die worsteling beter te begrijpen.

Dit boekje gaat dan ook in vogelvlucht in op de veranderende Nederlandse attitudes over werk. In hoeverre is het voor Nederland kenmerkende arbeidsethos in stand gebleven, waarin hard werken gezien wordt als iets dat goed is voor jezelf alsook moet worden begrepen als een plicht jegens anderen? Het verhaal begint in 1945, toen de net bevrijde Nederlanders weer hard aan het werk moesten om hun land op te bouwen. In 1960 – met de komst van de vrije zaterdag – is er een omslagpunt, waarbij de mogelijkheden van *niet* werken verkend worden. Vanaf 1975 krijg je een andere discussie en staat het lot van veel mensen die geen betaalde arbeid kunnen krijgen centraal: is betaalde arbeid noodzakelijk om een zinvol leven te leiden? Na 1990 is de toon verzakelijkt en wordt de noodzaak tot werk benadrukt, hoewel veel Nederlanders de centrale rol van werk in hun leven blijven relativeren. In het laatste hoofdstuk geef ik mijn indruk van het Nederlandse arbeidsethos anno 2021, en formuleer ik de uitdagingen waar we nu voor staan.

Dit is een goed moment om aan de hand van de geschiedenis van het arbeidsethos in Nederland te reflecteren op onze verwachtingen van werk. Door de lockdowns als gevolg van COVID-19 hebben velen van ons zin gekregen om weer 'echt' aan het werk te gaan, maar het virus heeft het 'echte' werk ook voorgoed veranderd. De technologische veranderingen staan evenmin stil. De thema's uit de recente Nederlandse geschiedenis laten echter zien dat de huidige

discussies niet helemaal nieuw zijn en dat ideeën uit het verleden over de betekenis van arbeid ons nog altijd kunnen uitdagen.